

УДК 930.1

Ускова Т. О.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ»

В статті проаналізовані соціокультурні основи виникнення ідеї «конця історії», розкрит її сенс і історичне значення. Фундаментальні розробки, присвячені проблемам цілісного історичного процесу, включають в себе багатейший історико-культурний матеріал, багатоаспектне розглядання явища «конця історії», оригінальні підходи до трактування його соціальної ролі та призначення.

Ключевые слова: історія, кінець історії, світогляд, час, історичний процес, суб'єкт історії, історичний детермінізм, сенс історії.

In the article the analysis of social and cultural grounds of origin idea of «end of history» is done, its sense and historical value opens up in the article. Fundamental developments, devoted the problems of integral historical process, contain the richest historical and cultural material, multidimensional consideration of the phenomenon of «end history», original going near interpretations of his social role and setting.

Keywords: history, end of history, world view, time, historical process, subject of history, historical determinism, sense of history.

Актуальність теми. Сьогодні в наших гуманітарних науках інтерпретації і трактування кінця історії швидше намічені, ніж глибоко проаналізовані. І якщо раніше це було пов'язане, перш за все, з недостатньою емпіричною вивченістю цієї проблеми, то сьогодні це обумовлене, в першу чергу, дефіцитом концептуальних напрацювань. Філософія історії все ще перебуває в пошуку адекватної сучасності соціально-філософської концепції розуміння історичного розвитку й соціального устрою сучасного світу з метою знайти відповідь на питання про суть соціального й історичного, сенс історії та сенс життя людини.

Тим часом існує певна традиція формулювання й вирішення цих проблем у працях Оригена, Аврелія Августина, Т. Гоббса, Дж. Віко, Г. Гегеля, К.-А. Сен-Симона, К. Маркса, О. Конта, Ф. Ніцше, В. Дільтея, Р. Ріккєрта, О. Шпенглера, М. Вебера, С. Франка, К. Яспєрса. Для нас цінні багато положень, що стосуються характеристик сенсу історії та підходів до її вивчення, висунуті в роботах російських філософів початку століття Н. А Бердяєва, І. О. Ільїна, Л. П. Карсавіна, Н. О. Лосського, А. Ф. Лосєва, В. С. Соловйова. Зі спадщини 70–90-х років ХХ століття слід назвати роботи Е. Фромма, І. Пригожина, О. Тоффлера, К. Поппєра, Т. де Шардена, А. Гелєна, Ж. Бодрийяра й інших авторів. Цю проблематику продовжують аналізувати наші сучасники: В. Н. Барулін, А. М. Шулік, П. А. Рачків, А. І. Уткін, В. Ф. Шаповалів, В. Г. Федотова.

Метою статті є виявити значущості соціокультурних передумов виникнення ідеї «кінця історії».

Виклад основного матеріалу дослідження. На межі тисячоліть, перед

дходженням у новий «міленіум», нову епоху, ще «не звільнену» від чар, філософія опинилася перед необхідністю розчистити «площу розуму» від «ідолів», що сковують його, «примар» (за Ф. Беконом), оскільки саме «методичний сумнів» в успадкованих знаннях і уявленнях, перевірення їх на змістовність і свідомість дозволяє людині позбавлятися від масових ілюзій, що ведуть до масових неврозів. У цьому плані реставрацію смислу ідеї «кінця історії», вбудовування цього концепту в сучасну картину світу, визначення значущості в системі світогляду сучасної людини і суспільства вбачаємо перспективним, актуальним і теоретично важливим кроком в соціально-філософському збагненні реальності.

Розмірковуючи в дусі К. Ясперса про сенс і призначення історії, ми доходимо висновку про те, що лише історія людства загалом (від початку до її кінця) може дати масштаб для осмислення того, що відбувається в наш час. Людина відвіку створювала для себе картину універсуму: спочатку у вигляді міфів (у теогоніях і космогоніях, де людині відведено певне місце), потім калейдоскопу божественних діянь, рушійних політичними долями світу (бачення історії пророками), ще пізніше – даного в одкровенні цілісного розуміння історії від створення світу і гріхопадіння людини до кінця історії й страшного суду.

Ці передумови є загальним конститутивним елементом світогляду людини – людини стародавньої, яка відчуває світ, і людини сучасної, яка прояснює світ. До них історично належить й ідея «кінця історії». Навіть поверхневий погляд на всесвітньо-історичний перебіг життя людства дозволяє (за різними ознаками в мистецтві, науці, релігії, філософії тощо) побачити регулярну увагу, що періодично посилюється, до цієї проблематики. І це не дивно, бо ідея кінця історії пов'язана з цілісним баченням історичного процесу.

Що вище ми піднімаємося сходами істот, то болісніше й звабливіше це споглядання загальної суєти у всій її цілісності. Перш за все, в житті людства ми знайдемо скільки завгодно відтворень безглуздя загального колообігу. У «Записках з мертвого будинку» Ф. Достоєвського одноманітна робота, що нескінченно повторюється, зображена як знущення з людської гідності. За Ф. Достоєвським, для людини одне з найжорстокіших покарань – повторювати без кінця один і той же безглуздий ряд дій. Тут ми маємо одну з найбільш болючих колізій між властивим людині жаданням сенсу життя і перемагаальною силою, ширяючою в світі безглуздя.

Ідея вічного повернення, як і уявлення про кінець світу, загадкова, а разом вони доповнюють одна одну в смисловому плані. Свого часу Ф. Ніцше [11] спантеличив філософське співтовариство міфом про вічне повернення [14, с. 249]. У світі – з моменту його народження і понині – завжди панувала воля примиритися із собою і воля повторити себе. Цю теорію «вічного повернення» Ф. Ніцше запозичив з ранньогрецької і східної традиції. Лінійну модель розвитку християнства і гегелівську схему прогресу він замінює фігурою кола: «Усі речі повертаються, і ми разом з ними, ми повторювалися нескінченно безліч разів, і всі разом з нами» [10, с. 79]. Світ за відсутності онтологічних підстав потребує любові. Людина, яка прийняла світ, дізнається, що воля – його суть. У вічному поверненні вона зливається зі світом, її воля, що приймає світ, пізнає себе в примиренні із самою собою. Така

людина добровільно йде шляхом, яким інші бредуть сліпо. Усе, що було, – фрагмент, загадка, випадок, поки людство не додасть: ми повинні це зрозуміти, щоб бути завжди.

Ідея вічного повернення, як і камінь абсурдного Сізіфа А. Камю [2], означає певну перспективу, де речі постають в іншому світлі, без полегшувальних обставин своєї швидкоплинності. Подібний же ракурс «повернення – супроводу» має ідея «кінця історії», що дійшла до наших часів у відгомонах легенд і міфів (Великий потоп, загибель Атлантиди тощо), космогоній (боротьба Хаосу і Порядку), есхатологічних учень, які доповнилися науковими концепціями (колапс Всесвіту), філософськими роздумами над глобальною кризою тощо. І саме «повернення» цієї ідеї, актуалізація її в різних іпостасях робить «відчуття» кінця історії таким, що є достатнім у свідомості сучасної людини.

Страх, який відчуває людина XXI століття перед самою можливістю факту припинення людського існування, за емоційним забарвленням мало чим відрізняється від відчуттів нашого варвара-предка перед нез'ясовною стихією життя [4].

Магію самої ідеї «кінця історії» в різних її варіаціях як магію самої смерті на рівні суспільної й індивідуальної психології осмислюють давно. Людина – єдина тварина, здатна на вбивство ні «заради чого» [12] і самогубство. Чи може людство знищити само себе, створивши для цього передумови? Подібні апокаліптичні настрої виникли ще на зорі цивілізації. Історична рефлексія щодо цього відсилає нас до міфологічної культури старовини, яка зберігає прототипи есхатологічного змісту.

Ще К. Леві-Строс у «Структурній антропології» на матеріалі магічних обрядів первісних народів дослідив психофізичний і соціальний аспект впливу ідеї «кінця існування» на реальний відхід з життя людини [5, с. 147]. Його етнографічні ілюстрації та спостереження дозволяють зафіксувати вельми важливу ситуацію. Експансія ідеї «кінця» у світоглядних настановах настає в результаті формування таких умов: невизначеності соціального стану через зміну типів життєустрою й життєдіяльності і відторгнення від звичних соціально-культурних умов існування.

Соціально-філософська традиція розглядає «кінець історії» як міфологему, що увібрала в себе есхатологічні мотиви старовини. Суперечності в осмисленні життя є виразом суперечності самого життя. Життя як нерозривна єдність скінченного та нескінченного, дискретності та єдності і є основа міфу, як незнищеної форми ухвалення самого життя.

Міфологеми життя (рід, спорідненість, Батьківщина-мати, жертва, порятунок, «вічне творення») і смерті (Аїд, Танатос, «вічне пожирання створеного», Апокаліпсис, хаос) служать підтриманню стабільності через уявлення про цілісність, що виявляється логічним інструментом з'ясування суперечностей. Стародавні уявлення про початок і кінець світу безпосередньо пов'язані з розвитком уявлень про час у його історичному і соціальному аспектах. Міфи про початок історії світу (теології і космології) раніші від міфів есхатологічного характеру. Для подальшого пояснення особливостей міфологічного часу можна використовувати поняття «Архе», яке ввів Курт Хюбнер [13, с. 448]. Архе не є подією в часі і не містить об'єктів, яким зараз приписують певне місце за допомогою законів, правил, наприклад, «раніше –

пізніше». Воно, як цілісний гештальт, є історією.

Проте оскільки воно, з другого боку, малює хід часу, з якого елемент часу не може бути ізольований, то воно повинне бути якимсь тимчасовим гештальтом. Архе є тому не тільки схемою пояснення якогось процесу, якщо воно визначає і створює його, але і конститує його часовий хід. Архе в міфі є парадигмою послідовності подій, що повторюються незліченно й ідентичним чином. Ідентичне повторення священної події, яка знову й знову повертається у світ і не є всякий раз новим варіантом або серійною імітацією якогось прототипу. Думка про те, що Бог почне робити те ж саме незліченну кількість разів, була б несумісною з уявленням, яке склалося про нього у людей, і саме це повторення якоїсь події, Його вічність в сьогоденні складає його святість.

Міфічний час є циклічним унаслідок цього ідентичного повторення подій. Людина міфічної епохи живе не тільки в таких циклічних відносинах часу, але і будучи смертною, вона знає також і той час, який є необоротним і тече з минулого в майбутнє так, що минулі події вже не існують, а майбутні ще не існують. Це час тієї «земної оболонки», в яку проникає міфічна субстанція. Це час, який не знає нічого вічного, який скорила «тимчасовість» і в якому все рухається назустріч смерті. Таким чином, людина міфічної епохи жила в двох вимірах часу: у священному (греки називають його *zatheos chronos*) і профанному. Як смертний, наш предок неминуче сприймав міфічні цикли (прихід і відхід Персефони – архе пір року; архе гончарного круга Дао, який із старого матеріалу ліпить нові форми і розкидає їх по світу в східній традиції тощо) у рамках профанного часу, оскільки міфологічний час «впресовано» у свідомості людини в необоротне профанне. Образно це можна передати так: профанний час має «прориви» в буття (М. Хайдеггер), у них просвічує вічність архе і в ньому діють незмінні праподії. Тут вже доречно згадати міфи про загальну Матір-Землю, Гею, що відає законом народження і смерті, все, що породжує зі своєї утроби, і все, що повертає в нього назад, і міф про Хаос, з якого виникає царство Тіней, Ночі, Сну, Смерті, Долі. Вся ця породжена суть має щось загальне – похмуре й темне – і співвідносяться з хаосом як часткове із цілим. І це дає підставу всьому частковому прагнути до своєї першооснови, праподії. Міфічні події виявляються «цеглою» міфічної моделі світу. Міфічний час на відміну від історичного є час «початковий», «ранній», «перший», це «прачас», «час в часі», тобто до початку історичного відліку поточного часу. На відміну від подальшого емпіричного, історичного часу, це час прапредків, «час сновидінь», сакральний час. Міфічний час і події, що заповнюють його, дії предків і богів є архетипічними прототипами, зразками для всіх подальших дій.

Реальні досягнення культури, формування соціальних відносин в історичному часі проектується міфом в міфічний час і зводяться до одноразових актів творіння. Найважливіша функція міфологічного часу і міфу – створення моделі, прикладу, патерну. В ідеалі міфічний час представлений в найстародавніших міфах, які по-різному трансформують теми «золотого століття» і хаосу. Міфи есхатологічні – про «останні» речі, про кінець світу – виникають відносно пізно і спираються на моделі міфів календарних, космогоній міфів про зміну епох. На противагу космогоніям,

есхатологічні міфи розповідають не про виникнення світу і його елементи, а про їх знищення (загибель суші в усесвітньому потопі, хаотизація космосу тощо). Важко відокремити міфи про катастрофи, які супроводжують зміну епох (про загибель велетнів або старшого покоління богів, які жили до появи людини, про періодичні катастрофи й оновлення світу), від міфів про кінцеву загибель світу. Більш-менш розвинену есхатологію знаходимо в міфах аборигенів Америки, у міфології староскандинавській, індуїстській, іранській, християнській (євангельський «Апокаліпсис»). Племя південноамериканських індіців намбіквара передає через батьків до дітей традиційні міфи (про потоп, який нібито знищив первинний рід людський), у спрощеному вигляді вони звучать приблизно так: «Усі померли! Нікого більше не було! Жодної людини! Нікого!» Причому більшості описуваних у міфах есхатологічних катастроф передують порушення моралі, розбрати, злочини людей, що вимагають відплати богів. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що міфи про кінець світу, який гине у вогні, потопі, у результаті космічних битв з демонічними силами, з голоду, жари, холоду і т. п. [7, с. 635], є специфічна форма активації совісті людства, що усвідомлює аморальність свого існування в певні моменти історії [9, с. 17].

Коллективне несвідоме людства, маючи в скарбниці свого досвіду образи «ворожого світу», що несе катастрофи: природні, соціальні, космічні, – з упертою постійністю відтворює своєрідний архетип «Тіні» [15], у якому сфокусовано весь соціокультурний багаж людських страхів – реалізація інстинкту самозбереження біологічного виду *Homo sapiens*. «Кінець історії», як «тінь отця Командора», примушує діяти людство певним чином, провокуючи шукати його відповідь на питання: «Бути або не бути?».

При цьому людству нема на що спертися, окрім власного досвіду. Над людством тяжіє чіпка спадщина передцивілізаційного стану, так званого «варварства». Як у думці і справах окремого індивіда нахили варвара-«недолюдини» можуть перемагати нахили, форми життя цивілізованого індивіда, так і в історії цілих країн і народів – навіть за наявності якихось високих цивілізаційних, культурних досягнень – можливі масові рецидиви варварства, можлива відсталість, що стоїть на межі здичавіння, деградації життя. Навіть у досвіді високо цивілізованих країн, народів, націй – і якраз у період злету цивілізації – можуть тривалий час існувати і навіть наростати варварські, тобто руйнівні, ірраціональні тенденції (накопичення ядерної зброї, техногенна катастрофа, що переростає в екологічну кризу, тероризм тощо) [8, с. 19].

За поняттями «кінець світу», «кінець життя» все ж таки стоїть інша реальність, ніж за поняттям «кінець історії», яке бере свій зміст з дещо інших джерел, насамперед наукового знання (як про природу, космос, людину, так і про суспільство).

Початок роздумів про власне кінець історії в теоретико-методологічному і соціально-філософському значенні цього поняття веде свій відлік з моменту вступу людства в особливий історичний час. Що змінилося в житті людини, який ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків змусив цього «прекрасного звіра» з природного існування зробити крок в історію, розірвавши колообіг біологічного часу? Відповідь на це питання шукали А. Тойнбі, О. Шпенглер, К. Ясперс, М. Данилевський,

В. Вернадський, Г. Федоров та ін. Які ж у загальних рисах ті реальні події, з яких почалася історія?

Свого часу в рамках аграрного способу виробництва, що повстав у долинах Нілу, Тигру, Євфрату і Хуанхе, встали завдання створити іригаційну систему і регулювати її, які привели до централізації й організованості життя, з часом породивши державність. Таким чином, виникали народи (під загальні цілі життєдіяльності), які усвідомлюють свою єдність, мають спільну мову і культуру, пов'язані загальними міфами. Поява писемності привела до виокремлення особливої «духовної аристократії», відповідальної за передання коду культури в майбутнє. Усні мовні форми фіксації світу доповнилися письмовими, надійнішими зберігачами інформації, посиливши вплив ідей на свідомість і світогляд людських співтовариств того часу.

Формування світових імперій, завданнями яких було зупиняти постійні вторгнення кочових племен, що руйнують острівці цивілізації, і які на той момент вже досягли певного рівня технічного розвитку, дозволяє говорити про появу суб'єктів історії.

Розвиток техніки «відірвав» від звичного природного ґрунту людську передсвідомість, зробивши її вільною від ланцюгів природної необхідності. «Події, що відкривають історичну еру, ведуть до глибшого питання: що ж відбулося з людиною, що змусило її перейти з неісторичного існування в історію?» [16, с. 72].

З глибоких первісно-міфологічних витоків плине потік закладених в людині субстанціальних можливостей. Проте самі вони стають очевидними, сповненими багатого змісту, лише увійшовши до ери історії, у міру того як вони осмислюються, затверджуються, посилюються, втрачаються, згадуються, знов підносяться. Їм необхідна раціоналізація.

Разом зі стрибком в історію усвідомлюється скороминущий характер всього. Всьому у світі відведено певний час і все приречене на загибель. Але тільки людина знає, що вона може піти з історичної арени. Потрапляючи в цю прикордонну ситуацію, вона пізнає вічність у часі, історичність як явище буття, знищення часу в часі. Її усвідомлення історії стає тотожним усвідомленню вічності.

Історія – це постійне й наполегливе просування вперед. Але якась величезна сила інерції неначе постійно паралізує всі пориви. Історія і її кінець – це проблема, яка поки що не має розв'язання і яка буде вирішена не думкою, а тільки самою дійсністю. Проблема ця зводиться до того, чи «є історія в своєму пориві лише миттю, проміжною ланкою між неісторичним існуванням, або це прорив глибинних можливостей, які навіть в образі безмежних нещасть, підкорившись небезпекам і постійним крахам, загалом ведуть до того, що буття буде відкрито людиною, а вона сама в злеті, який не передбачено, знайде свої невідомі доти можливості» [16, с. 72].

Проте історія філософської думки дає блискучі зразки спроб чітко й однозначно розв'язати цю проблему, пропонуючи різні, часто взаємовиключні моделі «історії і її кінця» і просуваючи рефлексію людства в цьому напрямі углиб – до суті.

Література:

1. *Голосовкер, Я.* Логика мифа [Текст] / Я. Голосовкер. – М., 1987.
2. *Камю, А.* Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М., 1990.
3. *Кириленко, Г. Г.* Мифологическое сознание: история и современность [Текст] / Г. Г. Кириленко // *Философия*. Сер. 3. – М., 1993. – № 1.
4. *Леви-Стросс, К.* Первобытное мышление [Текст] / К. Леви-Стросс. – М., 1999.
5. *Леви-Стросс, К.* Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Стросс. – М., 1999.
6. *Мировая бессмыслица и световой смысл* [Текст] // *Смысл жизни*. – М., 1994.
7. *Мифологический словарь* [Текст]. – М., 1990.
8. *Мотрошилова, Н. В.* Рождение и развитие философских идей: Историко-философские очерки и портреты [Текст] / Н. В. Мотрошилова. – М., 1931.
9. *Нечипоренко, В. Н.* Эсхатологические мифы и учения как социальный феномен [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / В. Н. Нечипоренко. – Ростов-на-Дону, 1997.
10. *Ницше, Ф.* Так говорил Заратустра [Текст] / Ф. Ницше. – М., 1995.
11. *Ницше, Ф.* Собрание сочинений [Текст] : в 2-х т. / Ф. Ницше. – М., 1999.
12. *Сартр, Ж.-П.* Экзистенциализм – это гуманизм [Текст] / Ж.-П. Сартр // *Сумерки богов*. – М., 1996.
13. *Хюбнер, К.* Истина мифа [Текст] / К. Хюбнер. – М., 2006.
14. *Элиаде, М.* Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость [Текст] / М. Элиаде. – СПб., 1998.
15. *Юнг, К.* Архетипы коллективного бессознательного [Текст] / К. Юнг // *Психология бессознательного*. – М., 2000.
16. *Ясперс, К.* Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М., 1994.